

Egy 19. századi magyar népi kalendárium és egy román nyelvű, cirill betűs prognosztikon restaurálása

Márton Krisztina

A magyar nyelvű kalendárium

A magyar népi kalendárium a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár tulajdona. A könyvtár alapítójának, gróf széki Teleki Sámuelnek jóvoltából 1802-ben nyitotta meg kapuját a nagyközönség előtt. Kezdetben a könyvtár, *Bibliotheca Telekiana*, negyvenezer kötetet számlált, melyeket a gróf – életpályája végén Erdély kancellárja – Európa huszonöt országában vásárolt, illetve vásároltatott ifjú évei és tanulmányútjai alatt jól megalapozott ismeretségein keresztül. Később az eredeti gyűjteményhez csatolták számos más könyvtár anyagát, így a mai állomány az összes könyvtártípust magába foglalja: úri, iskolai, kolostori, tanári, orvosi, azaz különböző gyűjtemények változatos anyagát. A legnagyobb állomány (nyolcvanezer kötet), amellyel a Teleki könyvtár bővült, a másik névadó Bolyai könyvtár, mely a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtáráként működött. Értékes része az állománynak a két Bolyai húszezer oldalnyi kéziratára. A gyűjtemények értékét a tartalmi sokszínűség mellett, számos ösnyomtatvány, első kiadás, híres nyugat-európai nyomdák termékei, művészi könyvkötések, nagy mesterek keze által illusztrált könyvek és egyéb ritkaságok adják. Egy másik különleges értékkel bíró része a gróf feleségének, iktári Bethlen Zsuzsannának hungarika-gyűjteménye.

A tárgy leírása

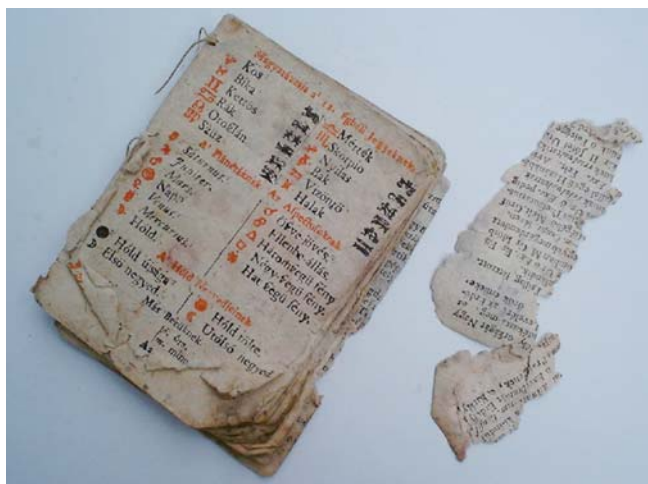
A magyar népi kalendárium kiadása minden valószínűség szerint 1781-re datálható, ugyanis jóvendölései az 1782-es esztendőre szólnak, és mivel ezek a könyvecskék az év végi sokadalmakon kerültek forgalomba, valamikor az előző évben kerülhetett ki a nyomdából.

A kisméretű, kétszínű nyomtatványban a szöveget fekete betűkkel, a címek, szimbólumok és az ünnepek, kiemelés végett, vörössel íródtak. Tartalma jól őrzi a népi kalendáriumok hagyományos felépítését: a szimbólumok jegyzéke, a hónapok két-két oldalra osztva, jóvendölések az évszakokról, egészségről és betegségről, a „Nemes Erdélyországról”, ezeket követi a sokadalmak helyét és időpontját megjelölő lajstrom, majd befejezésül a magyarok krónikája, mely nem csupán a régmúlt eseményeit idézi, hanem a korabeli nemesi családok életének fontosabb mozzanatait is magába foglalja. A kalendáriumi rész lapjai

közé üres íveket kötöttek, melyek a tulajdonos bejegyzéseit voltak hivatottak fogadni. Ezen lapok egyikén egy vízjel töredék található, amely feltehetően egy ló vagy lovas figura részlete. A kötet öt füzetre oszlik, amelyben az ívek száma egyenlőtlen. A füzeteket három pontban tűzték össze.

Állapotleírás

A tárgy restaurálásra történt kiválasztása idején tárolási körülményei stabilak és kedvezőek voltak, a könyv állapota azonban arra utalt, hogy előzőleg kedvezőtlen hatások érték. (1–2. kép). A károsodásokat kiváltó okok közül elsősorban a nedvességet kell említenünk, amely vélhetően a többi tényező gerjesztője is volt. A nedvesség hatására a felületi enyvezés fellazult, a papír így még higroszkopikusabbá vált és ez, mint egy bűvös kör, öngerjesztő folyamatként működött, míg a lapok puhák, foszlékonyak lettek. Állapotbeli különbségek voltak megfigyelhetők a nyomtatott és a kézzel írott lapok között, ami talán azzal a technológiai eltéréssel magyarázható, hogy a nyomtatásra szánt papírt nem enyvezték száradás után, míg az írópapírt a tinta szétfutásának megelőzése végett beenyveztek. Ez védelemtöbbletet biztosíthatott a környezeti hatásokkal szemben. Szintén a nedvesség hatására penésztelep fejlődött ki, melynek micélium-szállai összeroncsolták a papír belső, rostos szerkezetét és helyenként tömbbé szótták a lapokat. Metabolizmusukból származó enzimjeikkel végleges elszíneződéseket okoztak. A különböző színű foltok különböző gombafajták jelenlétére utaltak. (3. kép) Egyes részeken kirepülőnyílások és járatok formájában – már nem aktív – rovarkárosítás nyomai is látszottak. A lapok enyhe sárgás színe kissé emelkedett savasságra utalt. A poros, piszkos lapokon különböző eredetű foltok voltak. A kézzel írott lapokról a tinta átütött a szomszédos lapokra is. A károsító tényezők együttes hatására, de talán elsődlegesen a mechanikai, azaz emberi tényezőknek köszönhetően a borítóból csak foszlányok őrződtek meg, melyek arra utaltak, hogy eredetileg csupán egy erősebb papír, illetve kartonborító védte a kötetet. Ezt valószínűsíti, hogy ezek a nyomtatványok csupán egy évig voltak használatosak és egy széles, egyszerű igényű tömeget szolgáltak, ezért elegendő volt a hétköznapi kötés. A varrás elszakadt, a fonalból is csak nyomok maradtak meg.



1. kép. A népi kalendárium restaurálás előtti állapota.



3. kép. Penészfoltok a kalendárium lapjain.



2. kép. Különböző károsodások negatoszkópos felvételen.

Anyagvizsgálatok

A biológiai vizsgálatok alátámasztották azt a feltételezésünket, hogy a rovarkárosodás nem aktív és hogy többféle károsító gomba volt jelen.

A fizikai-kémiai vizsgálatok során 5,5 pH értéket mérünk, az enyvezettség szintje pedig gyengének bizonyult.

A szűkebb értelemben vett restaurálás szempontjából fontosak voltak a papír anyagára vonatkozó vizsgálatok, azaz a rostok eredete és hossza.¹ Mikroszkópos vizsgálatok alapján megállapítottuk, hogy kézi merítésű rongypapírról van szó, melynek rosthosszúsága közepes. A papír vastagsága változó a lapok különböző pontjain, de 14µ köré tehető. Kis különbség mutatkozott a nyomtatott és a kézzel írott papír vastagsága között. Ez részben talán annak tulajdonítható, hogy a nyomtatáskor ismét préselték a lapot, míg a kézzel írottat nem.

¹ Az anyagok összeférhetőségének elvét figyelembe véve, csak a papír vastagság mérése után választható ki a megfelelő japánpapír a kiegészítések végrehajtásához.

4. kép. Ceruzával megszámozott oldal.



A restaurálás folyamata

Fertőtlenítés

Az első lépés a fertőtlenítés volt. Tekintetbe véve, hogy a kalendárium csak papír alapanyagú részekből tevődik össze, tehát nincs jelen bőr vagy pergamen, amelyre a formalin negatív hatással bír, 37,49%-os formalin gőzében való fertőtlenítés mellett döntöttünk, melyet 48 órán keresztül végeztünk. A gombaölő megválasztásakor a fő szempont az adott károsítóval szembeni hatékonyság, a tárgy anyagában való visszamaradás (illetve a deszorpció) foka és az utólag kifejtett hatás időtartama volt. Bár más restaurátor-iskolák előnyben részesítik a modernebb, emberre kevésbé káros vegyszereket, Romániában a formalin előszeretettel alkalmazott anyag, ami részben az anyagi gondoknak tulajdonítható, részben pedig az erre vonatkozó kutatások hiányának. A fertőtlenítést alapos szellőztetés követte.

Száraz tisztítás

Az előzetes fotódokumentáció elkészítése után általános portalanítás következett. Ezután a lapokat a felső sarkukban puha ceruzával megszámoztuk (4. kép), majd a kalendáriumot lapokra bontottuk. (5. kép) Lejegyeztük az íveket alkotó lapokat párosával és ezeknek füzetekre való csoportosítását. A szétbontás után a tisztítást radírozással folytattuk. (6–8. kép)



5. kép. A kalendárium lapra bontás után.



6. kép. Lapok száraz tisztítás közben.



7. kép. Részlet száraz tisztítás előtt.



8. kép. Részlet száraz tisztítás után.



12. kép. Negatívszkópos felvétel a víztöredéket őrző lapról.



9. kép. Nedves tisztítás etilalkoholos oldatban.



10. kép. Újraenyvezés karboximetil-cellulózzal.



13. kép. Lapok kiegészítés előtt.



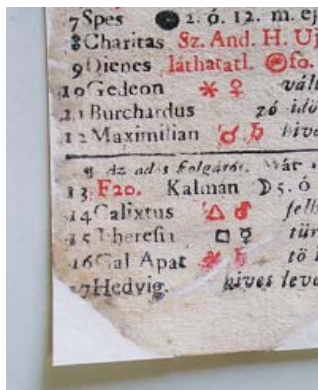
11. kép. Szárítás.



14. kép. Részlet.



15. kép. A pótlás fölőslégének eltávolítása.



16. kép. Részlet kiegészítés után.

Nedves tisztítás

A száraz tisztítás után oldhatósági teszteket végeztünk a különböző festékek, tinták vízerzékenységét illetően. Annak ellenére, hogy a tapasztalatok jók a régi tinták és nyomdafestékek tekintetében, előfordulhat, hogy technikai hibák miatt ezek mégis vízerzékenyek vagy azzá válnak az öregedés során bekövetkezett káros hatások miatt. Miután tartósaknak bizonyultak, vizes-alkoholos (1:2) fürdőben áztattuk a lapokat. (9. kép) Az alkohol jelenléte azért volt indokolt, hogy védő és megerősítő hatást gyakoroljon a meggyengült lapokra. Egy újabb vizes-alkoholos fürdőben végzett öblítés után, a lapokat karboxi-metil-cellulóz (CMC) ecsettel való felvitelével enyveztük újra. (10. kép) A ragasztóanyag fölősléget újabb öblítéssel távolítottuk el. A nedves tisztítási műveletek nem csupán a lerakódások és a micéliumszálak eltávolítását szolgálták, hanem egyben savtalanító hatásuk miatt is fontosak voltak.

A szárítás szabadon történt, a lapokat szűrőpapírra és műszálal fátyolra helyeztük, a szűrőpapírhoz való tapadásuk elkerülése végett. (11. kép)

Kiegészítés

Ezek után rátértünk a kiegészítésre, amely japánpapír két oldalról való illesztésével történt, így két ív japánpapír adta az eredeti papírvastagságot. (13–14. kép) Ez esetben az alkalmazott ragasztó szintén CMC volt, 3%-os koncentrációban.



17. kép. A helyreállított ívek.

A kiegészítés előtt a hiányok széleit a jobb tapadás érdekében kibolyhosítottuk. Ugyanakkor eltávolítottuk azokat a sérült részeket, amelyeken nem volt írás, hiszen ezek idővel leszakadtak volna, de így a szakadás iránya és mértéke ellenőrizhető volt, hogy írott felületet ne érintsen. A repedésszerű szakadásokat mindkét oldalról megerősítettük vékony fátyolpapírral. A pótláshoz használt papírt szakítva szabtuk méretre, így a rostok nem vágódtak el és jobb tapadást biztosítottak, jobban „kapaszkodtak” az eredeti papír rostjaiba.

A kiegészítést szárítás követte, majd ezt is, mint minden munkafázist, köztes préselés váltotta fel. Ezután szike segítségével eltávolítottuk a japánpapír fölősléget (15. kép), és a szabadon maradt rostokat CMC-vel simítottuk a felületre, majd a ragasztóanyag száradása után ismét présbe helyeztük a lapokat. A pótlások ellenőrzése után a végső préseléshez a jobb simulás végett enyhén megnedvesítettük a lapokat úgy, hogy az íveket enyhén nedves itató papírok között kissé lenyomattuk, így a nedvesítés foka és egyenletessége ellenőrizhetőbb volt. (16–17. kép)

A borító rekonstrukciója

A borító elkészítése előtt analógiákat kerestünk, melyek bőven akadnak a Téka gyűjteményében. Ezeknél



18. kép. A népi kalendárium restaurálás után az új borítóval.

megfigyelhettük, hogy a restaurált kalendáriumnál fennmaradt borító töredékéhez hasonlóan többnyire kartonborítást alkalmaztak. Ezeket később nagyon gyakran újraköttették, így találkoztunk keményborítású, márványozott papírral vagy vászonnal bevont példányokkal is. Az egyszerűbb kartonborítót általában csak a gerincen ragasztották hozzá a könyvtesthez, ezért jellemző károsodás, hogy a könyvtest kiesik a borítóból. Sok ebben a formában őrződik ma is. Ismét másoknál megfigyelhető, hogy nem köttették újra, csupán újabb kartonborítót szabtak, és egyszerűen ráborították ragasztás nélkül. Mivel a könyveknél a művészeti alkotásokhoz képest kissé nagyobb hangsúlyt kap a restaurálásban a funkcionalitás, úgy éreztük, hogy az eredeti megoldás nem lenne megfelelő a mindennapos kutatásnak kitett kalendáriumnál, emiatt nem csupán a gerinchez ragasztottuk a kemény kartonból szabott borítót, hanem előzékpapírt is alkalmaztunk. Ez a megoldás kompromisszum volt, de bármikor eltávolítható, visszafordítható. Végül dekoratív japánpapírból és lenvászonból kapott külső borítást a könyvecske. (18. kép)

A román nyelvű prognosztikon

A tárgy leírása

A román nyelvű kalendárium megjelenése 1815–1816-ra tehető. Nem lehetünk egészen biztosak a datálás pontosságában, ugyanis a könyvből több lap, köztük a címlap is hiányzik. A végén azonban egy táblázat található, amely több mint száz évre tartalmaz előrejelzéseket.² A táblázat az 1816-os évszámmal kezdődik, így valószínű, hogy a prognosztigont az azt megelőző évben adták ki.

A szöveg román nyelvű, de cirill betűs. Táblázatokban és illusztrációkban gazdag. Az illusztrációk az év ábrázolásához, a planétákhoz és a zodiákus jegyekhez fűződnek. Egyik érdekesség, hogy a Hold hetedik planétaként van számon tartva.

Állapotleírás

A könyv – eltekintve a hiányzó lapoktól – viszonylag jó állapotban maradt fenn, biológiai károsodás nem érte. A károsító tényezők közül első helyen a savasság, a foto-kémiai folyamatok és az emberi beavatkozások játszottak szerepet.

A vászonkötés, az indigókék előzékpapír és az ívek közepének megerősítésére használt szokványos írógépelt papírcsíkok egy előző javításról árulkodtak, melyet minden valószínűség szerint könyvkötő végzett. Ennek a beavatkozásnak köszönhetően a könyv visszanyerte funkcionalitását, azonban a mester a restauratori etikát valószínűleg nem ismerve sem a minimális beavatkozás, sem a kompatibilitás, sem pedig az eredeti anyagok megőrzésének szempontjait nem tartotta szem előtt. Sok helyen a javítócsíkok egészséges papírfelületet is lefedtek, ezáltal a füzetek közepének vastagsága megnőtt, a javítás

² Az utolsó oldalon a szöveg vesszővel zárul, ez szintén hiányra utaló jel



19. kép. Törékeny, szakadt, javított lapok a prognosztikonból.



21. kép. Egy szakadt lap.

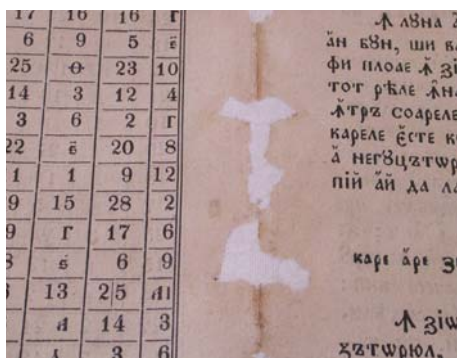


22. kép. Megerősítés fátjólpapírral.

megmerevítette a papírt, így a csíkok mentén az eredeti papír gyakran beszakadt. Az utolsó lapot fordítva kötötték be, így a 172-es oldal után következett a 171-es.



23. kép
Hiányok
a varrás mentén.



24. kép. Kiegészítés japánpapírral.



25. kép. A restaurált füzetek.

ez a papír anyagának összetételéből,³ a kezelések során visszamaradt vegyszerek mennyiségéből, melyek különböző kémiai reakciókat válthattak ki, ezáltal felgyorsítva az öregedési folyamatokat. Az enyvezettség túlzott vagy nem elegendő mértéke is kiválthat nem kívánt átalakulásokat. Jelen esetben talán épp az enyvezettség magas foka okozta/fokozta a papír törékenységet. A lapokon található vízfoltok egykori ázásra utaltak.

A restaurálás folyamata

Az általános portalanítás és a lapok számozása után a könyvet lapjaira bontottuk (20. kép) és a munkát újabb, alapos tisztítással folytattuk, majd oldódási teszteket végeztünk etilalkohol 1:1 arányú vizes oldatával. A tintával és tintaceruzával írott bejegyzéseknél eltávolítottuk a tintafölösleget: az etilalkoholos oldatot vattapamaccsal hátulról vittük fel az írás felületére, alulról, pedig szivópapírral itattuk fel a fölösleget. Így nem kellett attól tartani, hogy a visszamaradt tinta szétfutna a mosások során. Meleg, semleges mosószeres vízbe merítve mostuk át a lapokat. Rövid áztatási idő után eltávolítottuk a javítócsíkokat. Öblítés után újraenyveztük a lapokat CMC 0,3–0,4%-os vizes oldatával. Ezután szabadon szárítottuk, majd présbe helyeztük.

A szakadások mentén előkészítettük a lapokat a kiegészítéshez (21. kép), bolyhosítással, illetve a nagyon töredezett, írást nem tartalmazó szélek eltávolításával. Japánpapír duplán való alkalmazásával egészítettük ki a hiányokat. A szakadásokat két oldalról japán fátypapírral erősítettük meg. (22–24. kép) Végül eltávolítottuk a kiegészítések mentén a fölösleget és a sarkokat lekerekítettük az eredetihez hasonlóan. (25. kép)

A kötéshez és a borító elkészítéséhez könyvkötő segítségét kértük. (26–27. kép) Érdekeséggel megemlítenéd, hogy a könyvkötőmester Krón Ernő, Marosvásárhely különleges egyénisége, aki műhelyét és a mesterséget három generáción át örökölte. Ő maga igyekszik tudását

A könyvtest megjelenésének megváltozásához a tulajdonosai is hozzájárultak az által, hogy bizonyos adatokat, dátumokat jegyeztek fel benne, lefordították, pontosabban átírták latin betűs kézírással az egyes címeket, bolygók neveit, stb. A könyv történetének szempontjából, illetve talán kulturális okokból is érdekesek azok a bejegyzések, amelyek alátámasztják vagy megcáfolják a jövődöléseket, ezáltal illusztrálva a jövődölésekhez való viszonyulást, a beléjük vetett bizalmat, hitet. Böven adódnak, azonban kevésbé érdekes aláhúzások ceruzával, golyóstollal, tintaceruzával, fekete tintával, stb. A sarkok betűrődtek, helyenként nagyobb hiányok keletkeztek. A szakadásokat néhol postai bélyeggel ragasztották össze. (19. kép)

A könyvet minden bizonnyal gyakran lapozhatták, ugyanis szép számmal fordultak elő benne nagy kiterjedésű, zsiros, kéznyomot őrző felületek és helyenként fekete, fényes felületű lerakódások voltak láthatók. A foto-kémiai elváltozások közül elsőként a lapoknak a savasság által okozott általános barnulását, sárgulását kell megjegyeznünk. A savasság következtében a papír merev és törékeny lett. A lapok szélei beszakadoztak.

Anyagvizsgálatok

A restaurálás megkezdése előtt több vizsgálatot végeztünk a papír összetételére, enyvezettségének milyenségére és savasságának mértékére vonatkozóan. Elmondhatjuk, hogy a prognosztigon esetében a külső kedvezőtlen tényezők felfokoztak bizonyos belső okokból származó károsodásokat. Például a lapok általános bebarbulása valamilyen gyártási hibára enged következtetni. Származhat

³ okozhatta a magas lignin tartalom



26. kép. Türevarrás.

hagyományos módon gyakorolni és továbbadni, ugyanakkor különös fogékonyságot és érdeklődést mutatott a restaurátori elvek és módszerek iránt. A műhely a 19–20. századfordulós felszerelés, betű- és díszkészletek mellett, hasonló korú fogyóanyagokat – előzékpapírokat, borítóanyagokat, stb. – is őriz még. Mivel nem találtunk analógiákat, igyekeztünk minél visszafogottabb, semleges, nem utolsó sorban kellemes összhangot biztosító papírokat – márványozott papírborítás, semleges árnyalatú előzékpapír – alkalmazni a borító elkészítéséhez. (28–29. kép) Minden műveletnél szem előtt tartottuk mind a funkcionalitást, mind a restaurátori etika szempontjait. Végül savmentes kartonból készült védődobozban helyeztük el a könyvet.



27. kép. Gömbölyített gerinc.

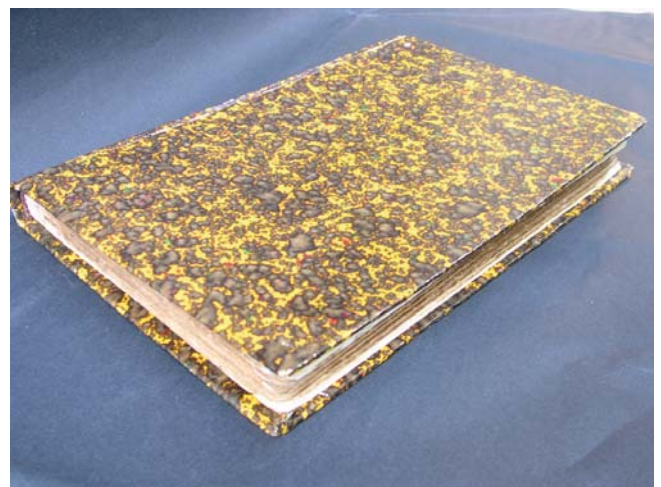
Javaslatok a tárolás körülményeire

A jobb védelem érdekében mind a magyar népi kalendáriumot, mind a román nyelvű prognosztigont méretre szabott, savmentes kartonból készült dobozokban helyeztük el, melyeket a lehetőségekhez mérten szellős polcon kell tárolni. A javasolt konzerválási mikroklíma-értékek: 15–20°C, 40–55% relatív páratartalom. Megjegyzendő, hogy a legkárosabb hatást ezen értékek nagy ingadozása okozza.

Márton Kriszina
okl. restaurátor
Marosvásárhely
Teleki-Bolyai Könyvtár



28. kép. A cirill betűs prognosztigon restaurálás előtt ...



29. kép. ... és restaurálás után.